

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МОГДАЛЬОВА ІРИНА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 316.334:7

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ
МАРГІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ
У СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Запоріжжя – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Донецькому державному університеті управління Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор
Пасько Ярослав Ігорович,
Донецький державний університет управління,
професор кафедри соціології управління.

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, професор
Коваліско Наталія Володимирівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри історії та теорії соціології;

кандидат соціологічних наук
Бабак Ірина Миколаївна,
Обласний комунальний вищий навчальний
заклад “Інститут підприємництва “Стратегія”,
доцент кафедри менеджменту
і соціальної роботи.

Захист відбудеться “29” червня 2013 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.127.02 у Класичному приватному університеті за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б, ауд. 124.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Класичного приватного університету за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б, ауд. 114.

Автореферат розіслано “28” травня 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.В. Глазунов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У період переходу України до нових соціально-економічних відносин важливо враховувати проблему маргінальності, оскільки, з одного боку, вона є проявом нестійкості, нестабільності суспільного життя, а з іншого – передумовою формування нових відносин. Загалом маргінальність – це стан людини, соціальної групи, характерний для трансформаційних процесів суспільного життя.

Вона являє собою прикордонну зону, необхідну для подальшого розвитку. Таким чином, процес розвитку неможливий без прояву маргінальності.

Під час змін суспільства постає питання про зміну й ціннісних орієнтацій, оскільки вони багато в чому забезпечують функцію соціального захисту, спрямовану на усунення почуття тривоги, фрустрації, пов'язаних з усвідомленням нестійкості соціального становища кожного члена суспільства. Виникають нові групи лідерів і аутсайдерів, які визначаються не тільки відповідно до їх уміння виконувати ті чи інші соціальні ролі, а й за їх ставленням до держави, влади. Отже, у суспільстві виникає криза цінностей, яка виражається в зіткненні старих норм, цінностей та ідеалів з новими соціокультурними орієнтаціями суспільства. У такому стані невизначеності, нестабільності опинилася сучасна українська інтелігенція, яка під впливом трансформаційних суспільних процесів змінює свої статусні та професійні характеристики.

Діяльність інтелігенції є важливою та соціально значущою, оскільки сприяє творчому вирішенню практичних проблем у тій або іншій галузі знань. В історії людства найчастіше саме інтелігенція виконувала роль неформального лідера, оскільки, з одного боку, вона впливала на різні сфери життя суспільства, виражаючи погляди та настрої широких верств населення, а з іншого – сама перебувала в стані роздвоєної свідомості, невизначеності, неоднозначності, тобто маргінальності.

Сучасна українська інтелігенція поповнює лави малозабезпечених людей, які живуть на межі бідності. Її низьке матеріальне становище не відповідає рівню культурного внеску, який вона робить у розвиток суспільства. Відсутність коштів для існування, стабільності та соціальних гарантій змушує представників інтелігенції змінювати професію, місце роботи й навіть місце проживання. Та, незважаючи на це, більшість її представників пишається своєю окремістю та соціальним статусом. Потенціал представників інтелігенції як висококваліфікованої, духовно розвиненої й моральної частини суспільства безпосередньо пов'язаний з питаннями самосвідомості нації, вибором шляху подальшого розвитку та морально-духовною атмосферою суспільства загалом.

Попри наявність досить ґрунтовних досліджень певних аспектів маргінальності, пов'язаних з вивченням феномену інтелігенції, на сьогодні

недостатньо уваги приділено питанню взаємозв'язку цих категорій, що й зумовлює актуальність дослідження.

Характерні особливості інтелігенції, зокрема соціально-етичні критерії виокремлення її як певної соціальної групи, були предметом вивчення представників філософської, історичної та літературної думки Російської імперії середини ХІХ – початку ХХ ст., з-поміж яких М. Бердяєв, Б. Боборикін, С. Булгаков, О. Герцен, М. Гершензон, Б. Добринін, Р. Іванов-Разумник, О. Ізгоев, І. Ільїн, Б. Кистяківський, В. Ключевський, С. Кривенко, П. Лавров, Д. Мережковський, П. Мілюков, М. Михайлівський, П. Струве, Г. Федотов, С. Франк. Саме вони започаткували традицію інтерпретації інтелігенції як такого прошарку суспільства, що бере на себе соціальну функцію громадської самосвідомості від імені та в ім'я народу.

Епістемологічною передумовою залучення поняття маргінальності до соціологічного тезаурусу стало вивчення таких суспільних явищ, як відчуження, соціальна аномія, соціальна мобільність, у працях Г. Зіммеля, Ф. Знанецького, Е. Дюркгейма, К. Маркса та Ф. Енгельса, Г. Маркузе, П. Сорокіна. Згодом американські соціологи, культурологи й психологи ввели в науковий обіг поняття “маргінал”, що вживають для позначення людини, яка перебуває в проміжному, периферійному становищі між двома групами – носіями різних культурних цінностей. У межах структурного функціоналізму маргінальність розробляли Е. Бержесс, Т. Веблен, М. Голдберг, Г. Дікі-Кларк, О. Люїс, Р. Макайвер, Р. Макензі, Р. Мертон, Р. Парк, Х. Родман, Е. Стоунквіст, Е. Х'юз, Т. Шибутані.

У СРСР посилення інтересу до цієї проблематики пов'язано з початком “відлиги” 1960-х рр., коли спостерігається пожвавлення культурного життя, виходить ряд праць, присвячених проблемі визначення соціокультурних функцій інтелігенції. У цьому напрямі працювали Б. Балусєв, Л. Булгакова, М. Главацький, Л. Єрман, Л. Іванова, М. Курмачова, М. Пирумова, С. Федюнін, С. Хасанова, М. Штранге. Водночас зароджується радянська маргіналістика, яка сягає піку свого розвитку у 80-х рр. ХХ ст. До найбільш значущих її праць належать дослідження С. Аверінцева, В. Баруліна, О. Гуревича, М. Злобіна, В. Межуєва, Л. Новікової, Е. Орлової, М. Полякова, М. Семіряги, Є. Старикова, Е. Соколова, М. Тьомкіна, В. Толстих, В. Федотової, В. Шапинського, К. Шапинської, Б. Шапталова, які аналізують різні аспекти маргінальності: політологічний, релігійний, культурологічний, економічний тощо.

У 90-х рр. ХХ ст., з розпадом тоталітарної імперії на пострадянському науковому просторі, виникає новий науково-дослідний напрям – “інтелігентознавство”, який було створено зусиллями вчених різних галузей знань, що зумовило його міждисциплінарний характер. У межах зазначеного підходу проблему маргіналізації інтелігенції висвітлено в працях Л. Беляєвої, В. Давидовича, О. Єригіна, Р. Жданова, Е. Золотухіна, І. Осинського, М. Покровського, М. Руткевича, Р. Ривкіної, Р. Шипілової. Е. Баразгова та О. Шабурова вважають інтелігенцію різновидом бюрократії. Перші спроби

дослідження інтелігенції як “міфу” зробили Д. Ванюков, К. Кисельов, С. Орлов та Ю. Пивоваров. Співвідношення інтелігенції й класу інтелектуалів, або інтелектуальної еліти, розглядали В. Іноземцев, Н. Закревська, А. Квакін, О. Панченко, А. Севастьянов, В. Соколов, Я. Щепаньський.

За умов української незалежності, у зв'язку з актуалізацією пошуків національної ідеї й нової культурної ідентичності проблема інтелігенції та її соціокультурної ролі активно переосмислюється, що відображено в публікаціях А. Авакова, В. Астахової, М. Богачевської-Хом'як, О. Богуславського, В. Бондаренко, С. Гнисько, Т. Гончарук, О. Грекова, В. Жарких, М. Згуровського, Г. Касьянова, І. Коминярської, К. Копистянської, А. Кураєва, О. Кустарьова, О. Шановської, О. Шумилова.

Процес розвитку суспільства неможливий без проявів феномену маргінальності, але дослідники наголошують, що сьогодні небезпечними стають масштаби та темпи маргіналізації. Тут необхідно відзначити праці А. Атояна, І. Бабак, Є. Головахи, І. Кального, Л. Кемалової, Н. Коваліско, А. Лантух, С. Макєєва, В. Мандибура, О. Маслової, А. Матеєвої, М. Михальченко, В. Муляр, І. Прибиткової, О. Свящук, Е. Ходус, О. Цветкова, М. Шульги. Разом з тим цілеспрямовано явище маргіналізації в середовищі української інтелігенції вітчизняна соціологія досі не вивчала.

Отже, наукове завдання дослідження зумовлено необхідністю переосмислення ролі та функцій інтелігенції, яка внаслідок незатребуваності ризикує й надалі рухатися до стану маргінальності. Оскільки поняття “маргінальність” є багатограним та неоднозначним, проблема маргіналізації інтелігенції потребує ґрунтовного соціологічного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах планової науково-дослідної теми кафедри соціології управління Донецького державного університету управління (ДонДУУ) “Сучасні суспільні проблеми у соціологічному вимірі” (номер державної реєстрації 0111U001496), в якій автор є співвиконавцем (довідка № 01-12/129 від 16.01.2013 р.).

Мета й завдання дослідження. Метою дослідження є виявлення особливостей процесу маргіналізації в середовищі української інтелігенції.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

- проаналізувати та систематизувати наукові напрацювання з проблеми маргінальності інтелігенції в суспільствознавчих дисциплінах;
- визначити специфіку інтерпретації категорії “інтелігенція” в консервативному та неоконсервативному дискурсах першої половини ХХ ст.;
- проаналізувати передумови виникнення “нового класу” інтелігенції другої половини ХХ ст.;
- з'ясувати причини й тенденції маргіналізації пострадянської інтелігенції та її соціальної трансформації;
- визначити й проаналізувати місце інтелігенції в соціальній структурі сучасного українського суспільства;

- здійснити аналіз кризи самоідентифікації української інтелігенції як прояву її маргіналізації;
- довести поширення процесів маргіналізації в середовищі сучасної української інтелігенції;
- на основі емпіричних даних виявити типові соціальні характеристики сучасної інтелігенції Донецька.

Об’єкт дослідження – процеси маргіналізації інтелігенції.

Предмет дослідження – особливості виникнення та розвитку маргінальних процесів у середовищі української інтелігенції.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої в роботі мети використано такі методи дослідження: *комплексний аналіз*, проведений у межах системного підходу, – для дослідження проблеми маргінальності; *порівняльний* – для зіставлення понять “інтелігенція”, “інтелектуал”, “середній клас”, “професіонал”, “новий клас”, “нові бідні” та визначення особливих рис інтелігенції як соціального прошарку; *історичний аналіз* – для висвітлення соціально-історичного аспекту виникнення й розвитку маргінальних процесів у середовищі інтелігенції та логічної послідовності пізнання проблеми маргіналізації інтелігенції в історії соціології; *біографічний* – для отримання конкретної інформації щодо певних аспектів життя представників донецької інтелігенції. Розгляд загальних закономірностей функційної дії інтелігенції як соціальної групи здійснено з позицій структурно-функціональної парадигми.

В основу роботи також покладено загальнонаукові принципи об’єктивності та конкретності, універсальні методи теоретичного пізнання (аналіз, синтез, узагальнення й порівняння), зіставлення філософських, психологічних, соціологічних та літературознавчих підходів до поняття інтелігенції, які дають змогу повніше розкрити сутність досліджуваної проблеми.

Емпіричну базу дисертації становлять матеріали ряду соціологічних досліджень, зокрема проведених Інститутом соціології НАН України у межах програми “Прикладні розробки у сфері розвитку галузей економіки” Кабінету Міністрів України (2006–2011 рр., n = 5958); результати “Європейського соціального дослідження (ESS)” (2008–2011 рр., n = 4505); результати “Міжнародних програм соціальних досліджень (ISSP)” (2010–2011 рр., n = 1200); результати “Європейських досліджень цінностей (EVS)” (2002 р., n = 800; 2010 р., n = 750); результати наукового проекту “Україна: образи регіонів та міжрегіональні відносини” (квітень – травень 2005 р., n = 958; березень 2007 р., n = 1536), стосовно даних яких було проведено вибірковий вторинний соціологічний аналіз.

Також використано дані якісного соціологічного дослідження, проведеного особисто дисертанткою в липні 2012 р. (n = 200) методом напівформалізованого автобіографічного інтерв’ю, яке мало на меті встановити особливості сучасної донецької інтелігенції, її життєві цінності та культурні орієнтири.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в розширенні соціологічного знання щодо вивчення чинників виникнення та особливостей розвитку маргінальних процесів у середовищі української інтелігенції.

Результати дисертаційної роботи, що відзначаються науковою новизною, викладено в таких положеннях:

уперше:

– проаналізовано та систематизовано наукові напрацювання з проблеми маргіналізації інтелігенції в суспільствознавчих дисциплінах і запропоновано визначати інтелігенцію як соціальну групу, що створює, зберігає та транслює інформацію, котра є носієм культурних символів, ідей і цінностей та забезпечує підґрунтя для соціальної взаємодії. З'ясовано, що до інтелігенції належать люди, які мають високі моральні цінності, ідеали, орієнтири. Головним суспільним призначенням інтелігенції є активна участь у розвитку суспільства. Інтелігенція відрізняється критичністю мислення, альтруїстичною мораллю та є взірцем ціннісно-нормативної поведінки. Представники цієї соціальної групи породжують нові ідеї та символи;

– доведено, що в середовищі сучасної української інтелігенції поширюються процеси маргіналізації, характерними наслідками яких є відчуття апатії, соціально-психологічного дискомфорту; значна частина представників зазначеної соціальної спільноти перебуває в стані дисбалансу між суб'єктивним відчуттям своєї соціальної позиції та об'єктивним статусом; відбуваються істотні зміни у сфері зайнятості інтелігенції, що полягають у неможливості працевлаштування за фахом, серед пріоритетних цінностей фактично відсутні громадянські, натомість домінують цінності родина та здоров'я, спостерігається постійна апеляція до радянського минулого;

– запропоновано соціальний портрет сучасної інтелігенції Донецька, який сформовано в результаті дослідження об'єктивних і суб'єктивних аспектів способу діяльності представників інтелігенції на основі отриманих емпіричних даних. Виявлено, що донецьку інтелігенцію представляють люди з різною освітою, духовним світом та соціальними потребами. Водночас представників сучасної донецької інтелігенції об'єднує ряд сутнісних характеристик: з одного боку, маргіналізація її більшої частини в результаті низхідної соціальної мобільності, апатія, байдужість до соціальних подій, втрата надії на краще майбутнє, пасивність у діях; з іншого – наявність значного культурного капіталу, прагнення до професійної реалізації та соціального престижу, намагання адаптуватися до вимог ринку праці шляхом підвищення власного професіоналізму;

удосконалено:

– історіографічні напрацювання щодо консервативного та неоконсервативного підходів першої половини ХХ ст. стосовно проблеми інтелігенції, представники яких звертають увагу, насамперед, на її інтелектуальну діяльність. З'ясовано, що головна увага дослідників була зосереджена на важливості формування почуття відповідальності в інтелектуалів, які безпосередньо пов'язані зі збереженням та вдосконаленням соціальних інститутів. Маргінальність інтелігенції цього періоду є духовною, оскільки пов'язана з відсутністю можливості виконувати свої духовні функції,

низькою престижністю інтелектуальних професій, невисокою зарплатнею, усуненням з процесів прийняття державних рішень тощо;

– концепцію генези явища маргінальності в середовищі інтелігенції, згідно з якою чинниками маргіналізації пострадянської інтелігенції є інституційні зміни початку 90-х рр. ХХ ст., що пов'язані зі змінами стратифікаційної структури, виникненням нових ідей та цінностей, а також зі зниженням суспільної потреби щодо чисельності інтелігенції з одночасним зростанням вимог до її професійних параметрів, модернізацією її культурного призначення в суспільстві. Більшість цієї соціальної групи була змушена змінити спосіб життя, знизивши рівень своїх матеріальних статків, соціального статусу й втративши кар'єрні можливості;

– підхід до визначення місця інтелігенції в професійній структурі сучасного українського суспільства; обґрунтовано необхідність зіставлення поняття “інтелігенція” з поняттям “професіонал”, з якого випливає, що сукупність фахівців, зайнятих розумовою працею в сучасному українському суспільстві, може бути позначена поняттям “інтелігенція” лише з певними застереженнями, бо останнє ширше за термін “професіонали”, оскільки передбачає наявність характерної соціокультурної духовної складової;

дістало подальший розвиток:

– теорія “нового класу” інтелігенції, яка розглядає інтелігента як рушійну силу конструктивного прогресу та носія багатого культурного капіталу й гуманістичних цінностей. Головну свою функцію – соціальну трансформацію суспільства – клас інтелігентів виконує через культуру критичного дискурсу, професіоналізм та мобілізацію соціальних рухів. Наголошено на ймовірному зростанні загрози втрати “новим класом” креативності, перетворення його представників на експертів і технологів, які вже не продукують нових для громадянського суспільства ідей, а концентрують увагу на маніпулюванні актуальністю;

– характеристика кризи самоідентифікації української інтелігенції, головними рисами якої є: відсутність цілісності, розірваність свідомості як результат перебування в культурному конфлікті із суспільством; специфічні стратегії адаптації до нових соціокультурних умов, домінування адаптивно-захисної поведінки, ескапізму; переживання культурного шоку, який супроводжується почуттями самотності, безпорадності та пригніченості; схильність ідентифікувати себе як політично нейтрального фахівця, зосередженість на вузькопрофесійній діяльності. Доведено, що колишні механізми самоідентифікації інтелігенції поступово втратили своє значення, а оскільки система нових механізмів та інститутів ще не склалася, квазікомпенсаторну функцію виконують процеси маргіналізації, що продовжують набувати поширення.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення й результати роботи допомагають усвідомити багатогранність та складність феномену маргіналізації інтелігенції, а також роль і місце інтелігенції в

історичному розвитку суспільства. Зокрема, окремі теоретичні положення та загальні висновки використовували в навчальному процесі Автомобільно-дорожнього інституту Державного вищого навчального закладу “Донецький національний технічний університет” під час викладання дисциплін “Соціологія”, “Політологія”, “Культурологія” та “Філософія” протягом 2009–2012 рр. (довідка № 42-01/694 від 03.09.2012 р.). Результати прикладної частини дисертаційної роботи використано під час проведення соціологічного дослідження проблеми маргіналізації в сучасному українському суспільстві Регіональним філіалом Національного інституту стратегічних досліджень у м. Донецьк (довідка № 53/04 від 03.09.2012 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою роботою. Концепція дослідження, головні положення та висновки, тексти дисертації, статей і тез викладені автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження доповідались та обговорювалися на XXI Міжнародній науково-практичній конференції “Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості” (м. Донецьк, 2007 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток наукових досліджень – 2007” (м. Полтава, 2007 р.); VI Міжрегіональній конференції молодих учених та аспірантів “Дослідження молодих науковців у галузі гуманітарних наук” (м. Горлівка, 2008 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Перший крок у науку” (м. Луганськ, 2009 р.); VII Міжрегіональній конференції молодих учених та аспірантів “Дослідження молодих науковців у галузі гуманітарних наук” (м. Горлівка, 2009 р.); III Міжнародній науковій конференції молодих учених, аспірантів, студентів “Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія” (м. Донецьк, 2009 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції “Наукові дослідження – теорія та експеримент’ 2009” (м. Полтава, 2009 р.); IX Міжнародній науковій конференції студентів та молодих учених “ПОЛІТ – 2009. Сучасні проблеми науки” (м. Київ, 2009 р.); V Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток наукових досліджень – 2009” (м. Полтава, 2009 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції “Перспективні досягнення – 2010” (м. Миколаїв, 2010 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції “Перший крок у науку” (м. Луганськ, 2010 р.); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції “Перший крок у науку” (м. Луганськ, 2011 р.); VI Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції “Простір і час сучасної науки” (м. Київ, 2011 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 21 публікації, з яких 6 – статті в наукових фахових виданнях України із соціології.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 220 сторінок, з яких основний текст – 186 сторінок, список використаних джерел (271 найменування, з яких 30 – іноземною мовою) – 30 сторінок, 4 додатки – 4 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; вказано зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету та завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; сформульовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; наведено дані щодо апробації результатів дослідження та публікації.

У **першому розділі** – *“Теоретико-методологічні підходи до проблеми маргіналізації інтелігенції як соціальної спільноти”* – здійснено комплексний аналіз наукових праць з проблеми маргіналізації інтелігенції як соціальної спільноти американських, європейських, радянських, російських та українських науковців; проаналізовано інтелігенцію як соціальну спільноту й визначено головні чинники, через які зазначена група набуває ознак маргінальності; досліджено концептуальні підходи до вивчення інтелігенції та розглянуто передумови формування інтелігенції як “нового класу” в сучасному суспільстві.

З'ясовано, що інтелігенція на сьогодні є вельми суперечливим явищем. З моменту появи поняття “інтелігенція” залишаються відкритими питання щодо соціальної ролі та соціального статусу її представників. Європейська соціологічна думка не розмежовує поняття “інтелігенція” й “інтелектуали”. Головними показниками інтелігента / інтелектуала, на думку європейських дослідників, є наявність певного культурного капіталу, критика наявного порядку, політичної й економічної влади, бажання впливати на розвиток кожної людини та суспільства загалом. Поняття інтелігента / інтелектуала часом вживають у негативному значенні й пов'язують з формуванням маргінальних рис та з проявами деструктивних форм поведінки, зокрема радикальних змін і екстремістських дій.

Наголошено, що поняття “інтелігенція”, на відміну від терміна “інтелектуали”, є специфічно російським винаходом. Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., до інтелігенції зараховували не тільки освічених людей, а й тих, хто мав високі моральні цінності та ідеали, хто володів етичною культурою. Інтелігенція становила найосвіченішу верству суспільства, яка була сполучною ланкою між владою та народом. У цей час головним призначенням інтелігенції є активне громадське життя, спрямоване на суспільний розвиток. Інтелігенція відрізняється критичністю мислення, альтруїстичною мораллю й виступає взірцем ціннісно-нормативної поведінки. Представники цієї соціальної групи здатні породжувати нові ідеї та символи, оскільки є аристократією інтелектуальних працівників.

Більшість науковців (М. Вебер, А. Гелен, Т. Манн, Х. Шельські, О. Шпенглер) визначають інтелігенцію першої половини ХХ ст. як маргінальну спільноту, члени якої характеризуються почуттям соціально-психологічного дискомфорту, страждають від обмеження власних прав і свобод, відчувають провину перед своїм народом (що свідчить про існування в репрезентантів зазначеної соціальної групи почуття відповідальності). Інтелігенція має право

на критичний аналіз соціокультурної дійсності, але, незважаючи на вказані спільні риси, не обмежена єдиною думкою, культурною або ідеологічною системою. Загалом ставлення до інтелігенції в першій половині ХХ ст. було вкрай критичним та презирливим.

Починаючи із середини ХХ ст., ставлення до інтелігенції дещо змінюється. Висловлюється думка, що власники культурного капіталу (інтелігенти та інтелектуали) повинні долучатися до створення нових соціальних рухів, зберігаючи при цьому власну незалежність і ціннісно-нормативну систему. Дослідники звертають увагу на переосмислення якісно нової ролі представників інтелектуальних професій у постіндустріальному суспільстві, оскільки діяльність інтелігенції повинна бути спрямована на обслуговування інтересів панівного класу.

З'ясовано, що за радянських часів остаточно сформувався образ інтелігента – маргінала, який створив власну, маргінальну культуру. Представники інтелігенції цього періоду почувалися в постійній небезпеці внаслідок політичних репресій на ідеологічному ґрунті. Через відсутність реальних ресурсів інтелігенція так і не набула належної соціальної ролі, морального або символічного авторитету в суспільстві, яке не підтримувало ідею самостійного духовного життя особистості.

Наприкінці ХХ ст. виникають нові ідеї щодо становища та соціальних функцій інтелігенції (П. Бурдьє, Д. Белл, А. Гоулднер, Ш. Моррас, І. Селеньї, А. Турен, Й. Шумпетер). Найбільш цікавою та актуальною з них є теорія “народження” “нового класу”, головною функцією якого є заміна влади грошей владою інтелекту, високими технологіями, культурою та освітою. До цього класу належить найбільш освічена та модернізована частина суспільства, професійно зайнята розумовою діяльністю високої кваліфікації. Рушійною силою “нового класу” постає культурний капітал, а незатребуваність творчої праці й високого професіоналізму, відсутність стійкого становища кваліфікуються як причина маргіналізації значної частини інтелігенції. Усе це призводить до зубожіння основної маси інтелігенції, як результат – відбувається істотне зменшення її чисельності та маргіналізація.

У **другому розділі** – *“Специфіка маргіналізації української інтелігенції як соціально-професійної групи”* – удосконалено теорію маргіналізації пострадянської інтелігенції та концепцію вивчення її місця в професійній структурі сучасного українського суспільства, яка базується на використанні функціонального підходу при концептуалізації терміна “інтелігенція” через поняття “професіонали”; проаналізовано особливості формування самоідентифікації сучасної української інтелігенції.

Визначено, що в межах пострадянського наукового дискурсу досі не створено підхід, який би, з одного боку, чітко диференціював поняття “новий клас”, “інтелігенція”, “інтелектуали”, “професіонали”, “експерти”, а з іншого – зміг запропонувати систему розроблених індикаторів для ідентифікації перелічених соціальних груп. Тому під час визначення поняття “інтелігенція”

продуктивним є функціональний підхід, завдяки якому відбувається концептуалізація терміна “інтелігенція” за допомогою термінів “професія” та “професіонал”, розроблених в американській соціології. Становлення в Україні ринкових відносин уможливило використання досвіду західного напрямку соціології професій при вивченні українського суспільства.

У межах функціонального підходу соціології професій інтелігенцію розглядають як соціально-професійну страту та виділяють за професійними й освітніми ознаками (робота, пов’язана зі складною розумовою працею в галузі матеріального й духовного виробництва, з наявністю спеціальної кваліфікаційної сертифікації). Тобто сукупність професіоналів у сучасному українському суспільстві можна (з певними застереженнями) позначити традиційним для вітчизняної соціологічної теорії поняттям “інтелігенція”. Враховуючи, що сучасна українська інтелігенція все ще перебуває в стані транзиту, вивчення професіоналів може дати відповідь на багато питань. Поряд із цим зазначений підхід варто застосовувати обережно, оскільки поняття “інтелігенція” ширше за поняття “професіонали”, тому що містить соціокультурну духовну складову.

Деінституалізація радянських і перехід до нових соціальних порядків та практик виявились для пострадянської інтелігенції травматичним досвідом. Якщо в Центральній Європі інтелектуали постають як представники “нового класу”, то в Україні та більшості країн пострадянського простору інтелігенція й досі не спромоглася знайти ні ясного розуміння своїх соціальних функцій, ні визнання з боку суспільства, а тому на сьогодні опинилась на узбіччі соціально-політичного життя й, втративши власну ідентичність, що дісталася їй від радянських часів, не змогла повною мірою сконструювати нову. Представники інтелігенції, втративши колишню роль та опинившись у ситуації невизначеності соціальних позицій (зазнавши маргіналізації), вимушені самотійно конструювати власний образ та шукати місце в новій професійній структурі ринкового суспільства.

Починаючи з пострадянського періоду, відбувається диференціація інтелігенції. Ця соціальна група розпалася на ядро та периферію (декласовану частину), тим самим змінивши свою сутність і призначення. Сьогодні представників інтелігенції сприймають як працівників, професійно зайнятих розумовою працею високої кваліфікації. Інтелігенти стають найманими робітниками, які переходять у галузі економіки, торгівлі та фінансів. Зміна соціального статусу й відсутність можливості швидко та вдало адаптуватися призводить більшу частину інтелігенції до кризи ідентичності. Той, хто не зміг швидко відреагувати на соціальні трансформації та зайняти нові позиції, опинився в маргінальному становищі, а результат – зубожіння основної маси інтелігенції.

У сучасних умовах інтелігенція все більше перетворюється на умовну (номінальну) групу, межі якої розмиті та визначаються, перш за все, її рефлексивністю. Оскільки за формальними ознаками в структурі суспільства цю групу найчастіше виявити вкрай складно, то значущими стають самосвідомість інтелігенції, а саме її самосприйняття, самоідентифікація. На

формування самоідентифікації вплинули, насамперед, наслідки руйнування радянської системи. Серед головних чинників можна виділити як зовнішні (соціальна та економічна нестабільність, зміна ціннісно-нормативних вимірів, нова державна ідеологія, громадська думка, соціальна аномія, особливості соціальної мобільності), так і внутрішні показники (внутрішня ізоляція, безальтернативність, політична пасивність, почуття психологічного дискомфорту, відчуженості та непотрібності, відчуття втрати попереднього соціального статусу й відсутність сил здобути новий, почуття неповноцінності та невпевненості у своїх здібностях і перспективах).

У **третьому розділі** – *“Маргіналізація сучасної української інтелігенції на прикладі інтелігенції м. Донецьк”* – проаналізовано регіональну ідентичність сучасної української інтелігенції; у результаті використання біографічного методу визначено особливості самоідентифікації донецької інтелігенції в умовах сучасного українського суспільства та здійснено спробу створити портрет сучасної інтелігенції Донецька.

Встановлено, що сучасна українська інтелігенція перебуває в стані трансформації та адаптації до нових соціокультурних умов. Сьогодні внаслідок невизначеного соціального статусу інтелігенція диференціюється та виявляється розколотою на групи, які мають різний професійний склад, творчий потенціал, матеріальний прибуток, стиль життя, інтереси, ціннісні орієнтації, політичні установки. При цьому спостерігається тенденція збільшення відмінностей між представниками різних когорт інтелігенції.

Соціокультурні зміни, що охопили сучасну Україну, призвели до кризи і в галузі національно-етнічних відносин. Це зумовило процес перегляду належності інтелігенції до такої соціальної групи, як регіональна спільнота. Безумовно, відмінності в культурному, економічному та політичному житті інтелігенції різних регіонів визначають її регіональну ідентичність. Регіональна ідентичність сучасної української інтелігенції є важливим психологічним компенсатором, оскільки допомагає їй відчути гармонійне поєднання свого внутрішнього світу та включеності в певну регіональну спільноту.

Для дослідження особливостей самоідентифікації сучасної донецької інтелігенції використано біографічний метод, який дає змогу ближче підійти до повсякденного світу людей, зрозуміти мотиви їхнього вибору, вчинків, життєвих стратегій. У результаті отриманих емпіричних даних з'ясовано, що, з одного боку, відбувається погіршення рівня життя та матеріального добробуту більшості інтелігенції, зниження її соціального статусу й авторитету в очах суспільства. Інтелігенції особливо складно прийняти нові вимоги до нового стилю життя, роботи та успішно адаптуватися до них. Відмова від попереднього соціального статусу й відсутність адаптивної стратегії прилаштування до нового статусу призводять до виникнення відчуття невизначеності, нестабільності. Тривале перебування між цими позиціями й статусами є маргінальною ситуацією. Особливо важко сприймає зміни старше покоління, яке сформувалося за радянських часів.

З іншого боку, певна частина донецької інтелігенції все ж таки знайшла престижну роботу та зробила кар'єру, отримавши високий дохід. Це, насамперед, представники політичної й бізнес-еліти, які мають владні та матеріальні ресурси й впливають на формування нових політичних орієнтирів, соціальних цілей та цінностей. Для репрезентантів цієї соціальної групи не характерна пасивна поведінка, страх перед новими досягненнями. Вони завжди готові ризикувати для перспективного майбутнього.

У цілому доводиться констатувати, що відбувається скорочення чисельності сучасної української інтелігенції: перехід із галузі інтелектуальної праці в інші галузі знань (економіку, фінанси тощо); від'їзд за кордон у пошуках перспективної роботи за професією; перехід у політику та бізнес з метою збільшення соціального й економічного капіталів; отримання нового соціального статусу в групі “нових бідних”. Усе це свідчить про порушення балансу між потребою суспільства в інтелектуальних ресурсах та матеріальною винагородою тих, хто створює інтелектуальну продукцію.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження виявлено особливості процесу маргіналізації в середовищі української інтелігенції, зокрема отримано такі наукові результати:

1. За результатами аналізу систематизовано наукові напрацювання з проблеми маргінальності інтелігенції в суспільствознавчих дисциплінах. Для європейської та американської соціологічної думки характерним є вживання понять “інтелігенція” та “інтелектуали” як синонімів, на відміну від руської, радянської та пострадянської соціології, де ці два терміни мають принципово різне значення. Так, з одного боку, обов'язковими показниками, що відрізняють представників інтелігенції, постають критичний тип мислення, особлива альтруїстична мораль, громадське призначення, самостійність думки при осмисленні соціально-політичних процесів, наявність високих морально-етичних норм, прагнення до вдосконалення наявного порядку. З іншого боку, представники інтелігенції часто опиняються в маргінальному становищі, відчуваючи внутрішній дискомфорт, самотність, обмеження власних прав. Серед них спостерігається невдоволеність певною формою влади, відчуження від держави, відсутність громадської позиції, що впливає на формування соціальної невизначеності. Внаслідок цього формується маргінальна культура, яка відокремлює інтелігенцію від традиційних культурних цінностей, ідей та відчужує від влади, держави.

2. Результатом вивчення специфіки інтерпретації категорії “інтелігенція” в консервативному та неоконсервативному підходах першої половини ХХ ст. стало визначення, що консервативна соціологія зосереджує увагу на важливості формування відповідальності інтелектуалів, які безпосередньо пов'язані зі збереженням і вдосконаленням соціальних інститутів та укоріненням їх у національній культурі. Інтелігенція повинна виконувати культурні й освітні

функції, а не критикувати або, тим паче, руйнувати соціальну систему. Маргінальність інтелігенції цього періоду є скоріше духовною, ніж соціальною чи економічною, оскільки пов'язана з відсутністю можливості виконувати свої духовні функції. Представників європейської інтелігенції зазначеного періоду почали розглядати як “безвідповідальних критиканів”, “торговців застарілими ідеями”, які репрезентували думки, що значною мірою не збігалися з національними культурними традиціями. Спостерігається критика інструментального розуму інтелігентів, звертається увага на низьку престижність інтелектуальних професій, невисоку зарплатню представників інтелігенції, усунення з процесів прийняття рішень тощо. Неоконсерватори критикують моралізм інтелігентів / інтелектуалів, їх пасивність.

3. За результатами аналізу передумов виникнення “нового класу” інтелігентів / інтелектуалів встановлено, що їх поява є реакцією на суперечливу соціальну реальність західного суспільства. Разом із тим “новий клас” як базова сила модернізації виявив себе в трансформаціях суспільств державного соціалізму. У другій половині ХХ ст. було збагачено теорію “нового класу”. Інтелігенція як представник “нового класу” перетворилася на експертів та технологів, які вже не продукують нових для громадянського суспільства ідей, будучи позбавленими універсалізму “частковими” персонажами. Інтелектуальна діяльність зазнає інструменталізації та втрачає свою справжню суть. Зникає автономія інтелігенції, а натомість центральною фігурою постає політичний технолог, який втратив зв'язок із цінностями та ідеалами, сконцентрувавши увагу на маніпулюванні актуальністю. Найчастіше вона навіть не намагається змінити політичний порядок, прилаштовуючи його до реалізації політичної істини. Таким чином, більшість дослідників другої половини ХХ ст. презентують ідею виникнення “нового класу” інтелігентів як класу суспільних експертів та політичних технологів.

4. З'ясовано, що процеси інституційних змін початку 90-х рр. ХХ ст. пов'язані зі змінами стратифікаційної структури, виникненням нових ідей та цінностей, які сприяли зниженню чисельності інтелігенції й зміні її універсального культурного призначення в суспільстві. Очікування інтелігенції від нової економічної системи не виправдалися, оскільки більшість цієї соціальної групи була змушена змінити спосіб життя та мислення, знизивши рівень свого матеріального прибутку та втративши кар'єрні можливості. Змінилася також і самосвідомість цієї соціальної групи. Як наслідок – інтелігенція “радянського типу” припиняє своє існування; специфіка соціальної трансформації пострадянської інтелігенції пов'язана зі стратегіями адаптації до нових умов.

5. Визначено й проаналізовано місце інтелігенції в професійній структурі сучасного українського суспільства та з'ясовано, що впровадження на пострадянському просторі ринкових відносин зробило закономірним процес зіставлення поняття “інтелігенція” з поняттям “професіонал”; до професіоналів належать фахівці певних видів діяльності, що мають диплом про вищу освіту,

володіють професійною компетентністю, керуються етичним кодексом і мають високий ступінь автономії та самоконтролю. При порівнянні понять “інтелігенція” й “професіонал” існує небезпека втратити важливі соціокультурні особливості кожного з них. У межах дослідження сукупність професіоналів у сучасному українському суспільстві з певними застереженнями може бути позначена поняттям “інтелігенція”, тому що воно ширше за термін “професіонали”, оскільки містить соціокультурну духовну складову. Кожне з розглянутих понять (“новий клас”, “експерт” тощо) стосується важливих аспектів досліджуваної соціальної групи, однак саме поняття “професіонали” найповніше розкриває її внутрішні характеристики та є найбільш адекватним у зв’язку з метою й завданнями дослідження.

6. Виявлено особливості формування самоідентифікації сучасної інтелігенції, її соціальний статус, на якому позначається економічна та політична ситуація й перехід до нових соціальних відносин. Серед головних особливостей формування самоідентифікації інтелігенції слід виділити такі, як: відсутність цілісності, розірваність як результат перебування в культурному конфлікті із суспільством; криза ідентичності, часткова втрата самоідентифікації; специфічні адаптивні стратегії до нових соціокультурних умов, домінування адаптивно-захисної поведінки; нестабільність та нечіткість структури життєвого світу; переживання культурного шоку, який супроводжується почуттями самотності, безпорадності й пригніченості; ностальгічні почуття за радянською системою цінностей та ідеалів; відмова від комунітарних цінностей і схильність ідентифікувати себе як самостійного фахівця, зосередженість на вузькопрофесійній діяльності; аномійний стан свідомості. Доведено, що колишні механізми самоідентифікації інтелігенції поступово втратили своє значення, а система нових механізмів та інститутів ще не склалася (ще один з показників маргінальності).

7. Доведено поширення процесів маргіналізації в середовищі сучасної української інтелігенції. Головними показниками маргіналізації інтелігенції є розірваність, або фрагментальність, самосвідомості; недостатня участь у матеріальному виробництві, прийнятті рішень та розподілі ресурсів; значні зміни в системі зайнятості; відсутність налагодженої комунікації між представниками різних інтелектуальних професійних груп; відсутність відносин з владою через неможливість впливу на прийняття державних рішень. Виявлено, що сучасна соціально-економічна ситуація зумовлює істотну зміну соціальної бази української інтелігенції, а це, у свою чергу, позначається й на її внутрішньогруповій організації, на взаємодії з іншими спільнотами, на механізмах і символах самоідентифікації. Змінюється система професійних ознак інтелігенції. Із суб’єкта громадського процесу вона поступово стає об’єктом державного експерименту з перевлаштування суспільства. Її адаптація до нових економічних умов відбувається переважно в межах існування маргінальних прошарків. Вона стає несистемним елементом соціальної структури. Символами та атрибутами самоідентифікації інтелігенції

є вже не стандарти престижної праці й споживання, а пристосування до елементарного виживання.

8. Запропоновано соціальний портрет сучасної інтелігенції Донецька та визначено, що, незалежно від відмінностей у рівні освіти, духовному світі, соціальних потребах та цінностях, представників зазначеної групи об'єднують певні специфічні риси, що формуються під впливом таких чинників. По-перше, це соціальна та економічна нестабільність, яка зумовлює місце й роль інтелігенції в соціальній структурі. Серед сучасної донецької інтелігенції зростає недовіра до влади та пасивність мислення й поведінки. Спостерігається відсутність упевненості у власних силах і можливостях, нездатність до швидкої та успішної адаптації до нових соціокультурних умов. По-друге, це специфіка соціальної мобільності, особливо в професійній діяльності. Відбуваються зміни в структурі зайнятості, збільшується чисельність малозабезпечених та безробітних, виникають нові групи, наприклад, “нові бідні”, до яких належать висококваліфіковані фахівці, що живуть на межі бідності. По-третє, аномійний стан самосвідомості сучасної донецької інтелігенції, при якому відбувається розпад традиційної системи цінностей та норм, що гарантували порядок. Але, незважаючи на низьке матеріальне становище, відсутність коштів для існування, стабільності та соціальних гарантій, більшість представників сучасної української інтелігенції пишається своєю окремістю та соціальним статусом.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях

1. Могдалева І.В. Маргинальность в современной российской и украинской философии / И.В. Могдалева // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: “Философия. Социология” : [научный журнал]. – Симферополь, 2008. – Т. 21 (60). – № 1. – С. 211–217.

2. Могдальова І.В. Теоретичні концепти та імплікації маргінальності: виміри інтелектуальної маргінальності / І.В. Могдальова // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Серія: “Спеціальні та галузеві соціології” : [збірник наукових праць Донецького державного університету управління]. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – Т. XI. – Вип. 146. – С. 306–313.

3. Могдальова І.В. Діалог культур як засіб вирішення проблеми деструктивної маргінальності / І.В. Могдальова // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Серія: “Спеціальні та галузеві соціології” : [збірник наукових праць Донецького державного університету управління]. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – Т. XI. – Вип. 178. – С. 403–410.

4. Могдальова І.В. Місце інтелігенції у професійній структурі українського суспільства / І.В. Могдальова // Грані : [науково-теоретичний і

громадсько-політичний альманах]. – Дніпропетровськ, 2012. – № 4 (84). – С. 123–126.

5. Могдальова І.В. Методологічні підходи у дослідженні соціальної ролі пострадянської інтелігенції / І.В. Могдальова // Наукові праці. Серія: “Соціологія” : [науково-методичний журнал]. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 172. – Т. 184. – С. 47–51.

6. Могдальова І.В. Специфіка самоідентифікації сучасної української інтелігенції / І.В. Могдальова // Наукові праці. Серія: “Соціологія” : [науково-методичний журнал]. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 189. – Т. 201. – С. 50–55.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій

7. Могдалева І.В. Україна в ситуації маргиналізації общества / І.В. Могдалева // Філософські пошуки. – Львів ; Одеса : Cogito. – Центр Європи, 2007. – Вип. XXIV. – С. 85–94.

8. Могдалева І.В. Фактори маргиналізації українського общества / І.В. Могдалева // Розвиток наукових досліджень – 2007 : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 26–28 листопада 2007 р.). – Полтава : ІнтерГрафіка, 2007. – Т. 3. – С. 188–190.

9. Могдалева І.В. Феномен маргинальності в розумінні зарубіжних філософів / І.В. Могдалева // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості : матеріали XXI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 18 травня 2007 р.). – Донецьк : ІПШ “Наука і освіта”, 2007. – С. 128–130.

10. Могдалева І.В. Проблема маргинальності в західній філософії / І.В. Могдалева // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – № 792. – С. 57–61.

11. Могдалева І.В. Построение гражданского общества как способ демаргинализации / І.В. Могдалева // Дослідження молодих науковців у галузі гуманітарних наук : матеріали VI Міжрегіональної конференції молодих учених та аспірантів (м. Горлівка, 25 квітня 2008 р.). – Горлівка : Вид-во ГДПШМ, 2008. – С. 95–99.

12. Могдалева І.В. Маргинальность: происхождение понятия и разновидности / І.В. Могдалева // Перший крок у науку : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Луганськ, квітень 2009 р.). – Луганськ : Поліграфресурс, 2009. – Т. 6. – С. 102–105.

13. Могдалева І.В. Субкультура бедности как последствие маргинализации общества / І.В. Могдалева // Вісник студентського наукового товариства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов : матеріали VII Міжрегіональної конференції молодих учених та аспірантів “Дослідження молодих науковців у галузі гуманітарних наук” (м. Горлівка, 10 квітня 2009 р.). – Горлівка : Вид-во ГДПШМ, 2009. – С. 99–103.

14. Могдалева І.В. Проблема сменя идентификации в современном обществе / И.В. Могдалева // Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів, студентів (м. Донецьк, 14–15 травня 2009 р.). – Донецьк, 2009. – Т. 2. – С. 342–345.

15. Могдалева І.В. Маргинальность как условие формирования девиантного поведения / И.В. Могдалева // Наукові дослідження – теорія та експеримент' 2009 : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 18–20 травня 2009 р.). – Полтава : Інтер-Графіка, 2009. – Т. 4. – С. 134–136.

16. Могдалева І.В. Проблема взаимосвязи маргинальности и аномии / И.В. Могдалева // Наука і молодь. Гуманітарна серія : [збірник наукових праць]. – К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту “НАУ-друк”, 2009. – С. 50–52.

17. Могдалева І.В. Маргинал-интеллектуал: к постановке вопроса / И.В. Могдалева // Розвиток наукових досліджень – 2009 : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 23–25 листопада 2009 р.). – Полтава : ІнтерГрафіка, 2009. – Т. 5. – С. 131–134.

18. Могдалева І.В. Диалог культур: к постановке проблемы / И.В. Могдалева // Перший крок у науку : матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Луганськ, квітень 2010 р.). – Луганськ : Поліграфресурс, 2010. – Т. 3. – С. 75–78.

19. Могдалева І.В. Отчуждение в концепции К. Маркса / И.В. Могдалева // Перспективні наукові досягнення – 2010 : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 17 лютого 2010 р.). – Миколаїв : НУК, 2010. – С. 88–89.

20. Могдалева І.В. Маргинальное положение украинской интеллигенции (20–30-е годы XX века) / И.В. Могдалева // Перший крок у науку : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Луганськ, 4–6 квітня 2011 р.). – Луганськ : Поліграфресурс, 2011. – Т. 6. – С. 86–89.

21. Могдалева І.В. Оппозиционное движение как фактор социального развития Украины (1950–1960-е гг.) / И.В. Могдалева // Простір і час сучасної науки : матеріали VII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Київ, 19–21 квітня 2011 р.). – Київ : ТОВ “ТК Меганом”, 2011. – Ч. 6. – С. 11–13.

АНОТАЦІЯ

Могдальова І.В. Особливості формування та розвитку маргінальних процесів у середовищі української інтелігенції. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2013.

У дисертації здійснено комплексний аналіз різних аспектів прояву маргінальності інтелігенції як соціальної спільноти на матеріалах західних,

російських та українських науковців. Визначено специфіку розуміння соціальної категорії “інтелігенція” в консервативному й неоконсервативному дискурсі. Проаналізовано передумови виникнення “нового класу” інтелігенції, яка виникла як реакція на суперечливу соціальну реальність західного суспільства. Розглянуто сучасну статусну ситуацію в українському суспільстві та визначено місце інтелігенції в професійній структурі. Емпірично досліджено самоідентифікацію сучасної донецької інтелігенції та виявлено особливості її формування й соціальний статус. Завдяки отриманим теоретичним та емпіричним даним уперше запропоновано соціальний портрет сучасної інтелігенції м. Донецьк.

Ключові слова: інтелігенція, професіонал, маргінальність, самоідентифікація, соціальна категорія, соціальна спільнота, соціальний розвиток, культура, суспільство.

АННОТАЦИЯ

Могдалева И. В. Особенности формирования и развития маргинальных процессов в среде украинской интеллигенции. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Классический приватный университет. – Запорожье, 2013.

В диссертационной работе изложены теоретические и эмпирические основы обоснования проблемы маргинализации украинской интеллигенции. Совершен комплексный анализ данной проблемы, в результате которого определены особенности использования понятий “интеллектуал”, “профессионал”, “эксперт”, “средний класс”, “новый класс”. Для европейской и американской социологической мысли характерным является синонимическое использование понятий “интеллигенция” и “интеллектуалы”, в отличие от русской, советской и постсоветской социологии, где эти два термина имеют принципиальное разграничение.

Проанализированы особенности социальной трансформации постсоветской интеллигенции и выделены факторы, повлиявшие на снижение численности интеллигенции и изменение ее предназначения. В результате институциональных изменений начала 90-х гг. XX в. происходит дифференциация данной социальной группы: переход в бизнес-сферу и политику, трудоустройство в качестве наемных работников частных предприятий, миграция за границу, попытка сохранить интеллектуальный, профессиональный уровни и предыдущие трудовые позиции.

Выявлена современная статусная позиция интеллигенции в профессиональной структуре украинского общества. Доказано, что в современных рыночных отношениях закономерным является процесс сопоставления понятий “интеллигенция” и “профессионал”. Однако при сравнении этих понятий существует опасность потерять важные социокультурные особенности каждого из них. В пределах работы совокупность профессионалов в современном украинском

обществе с определенными предостережениями может быть обозначена понятием “интеллигенция”. Поскольку данное понятие значительно шире, чем профессионалы, так как содержит социокультурную духовную составляющую. Каждое из рассмотренных понятий (“новый класс”, “эксперт” и т. д.) касается важных аспектов исследуемой социальной группы, однако само понятие “профессионалы” полнее всего раскрывает ее внутренние характеристики и является наиболее адекватным в связи с целью и заданиями диссертации.

Выявлены особенности процесса формирования самоидентификации современной украинской интеллигенции. Доказано, что предыдущие ее механизмы постепенно утратили свое значение, а система новых – еще не сложилась. Факторы образования, культуры, качественного потребления, на основе которых раньше осуществлялась самоидентификация интеллигенции, становятся элементом самоорганизации новых “средних” социальных слоев. Выделены главные особенности формирования самоидентификации интеллигенции: отсутствие целостности как результат пребывания в культурном конфликте с обществом; кризис идентичности, частичная потеря самоидентификации; специфические адаптивные стратегии к новым социокультурным условиям, доминирование адаптивного поведения; переживание культурного шока, который сопровождается чувствами одиночества, беспомощности и подавленности.

С помощью эмпирических методов изучена динамика самоидентификации современной украинской интеллигенции. В результате исследования представители данной социальной группы охарактеризовали собственные качества: с одной стороны, фрагментарность самосознания, недостаточное участие в материальном производстве и процессе принятия решений, значительные изменения в процессе занятости, а с другой – стремление к профессиональной самореализации и социальному престижу, желание адаптироваться к новым социокультурным изменениям с помощью повышения собственного профессионализма. Описаны особенности социального портрета современной украинской интеллигенции и определены главные факторы, которые влияют на ее формирование, развитие и изменение.

Ключевые слова: интеллигенция, профессионал, маргинальность, самоидентификация, социальная категория, социальная общность, социальное развитие, культура, общество.

SUMMARY

Mogdalyova I.V. Peculiarities of formation and development of marginal processes among the Ukrainian intelligentsia. – Manuscript.

Dissertation for the degree of the candidate of sociological sciences, specialty 22.00.04 – special and industry sociology. – Classic Private University. – Zaporozhye, 2013.

The research work has carried out a comprehensive analysis of various aspects of manifestation marginalized intellectuals as social community on the materials of

Western, Russian and Ukrainian scientists. It has identified peculiarities of the understanding of the social category of “intellectuals” in the conservative and neoconservative discourse. Preconditions of a “new class” of intellectuals that emerged as a reaction to the controversial social reality of Western society have been analyzed. Current status situation in the Ukrainian society has been investigated, and the place of intellectuals in the professional structure has been defined. Empirical studies of self-identification of Donetsk modern intellectuals have been researched, and the features of its formation and social status have been revealed. Due to a theoretical and empirical data, for the first time it has been depicted a social portrait of modern intellectuals of Donetsk.

Key words: intelligentsia, professional, marginality, identity, social class, social community, social development, culture, society.

МОГДАЛЬОВА ІРИНА ВАЛЕРІЇВНА

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ
МАРГІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ
У СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Відповідальний за випуск – Пасько Я.І.

Підписано до друку 25.05.2013. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографний. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. арк. 0,9. Обл.-вид.арк. 0,9. Тираж 100 прим.
Замовлення № 152

Надруковано у типографії Автомобільно-дорожнього інституту
Державного вищого навчального закладу “Донецький національний технічний університет”
84646, Донецька область, м. Горлівка, вул. Кірова, 51

